

Тетяна Бевз

## СУПЕРЕЧНОСТІ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ У ДОНБАСЬКОМУ РЕГІОНІ

*У статті проаналізовано суперечності ідентичностей, які перешкоджали формуванню громадянської ідентичності населення Донбасу. Показано, що відносини «Донбас – Україна» розглядаються за парадигмою «ми – вони», «свої – чужі». Доведено, що Донбас не є монолітним регіоном ані в політичному, ані в культурному, ані в історичному, ані, власне, в економічному аспектах.*

**Ключові слова:** суперечності ідентичностей, Донбас, регіон, громадянська ідентичність, населення Донбасу.

**Tetiana Bevs. Contradictions identities in the Donbass region.**

*The article analyzes the contradictions identities that prevented the formation of civil identity population Donbass. It is shown that the relationship «Donbass – Ukraine» are considered by the paradigm of «we – they», «their – strangers». Proved that the Donbass region is not monolithic either in political or in cultural or historical nor, in fact, the economic aspects.*

**Key words:** contradiction identities Donbas region, civil identity population Donbass.

Усвідомлення людиною своєї належності до певної держави, спільноти громадян є основою громадянської ідентичності, за допомогою якої відбувається засвоєння норм, цінностей, стереотипів політичної участі, традицій політичної культури. Змінюючись разом зі зміною характеру політичних відносин, громадянська ідентичність формується та реалізується через ставлення людини до свого громадянства, оцінку можливостей та

потреб набуття громадянства іншої країни чи подвійного громадянства, сприйняття/несприйняття країни проживання як своєї Батьківщини, необхідності брати участь у розбудові своєї держави, наявність/відсутність почуттів патріотизму та гордості за свою країну, значимості соціальних зв'язків, збереження ментальності, принципових рис суспільної свідомості, а також формальних ознак – відмітки про громадянство в паспорті, прописки на визначеній території тощо.

Громадянська ідентичність є конститутивною основою сучасної політичної нації та існує у двох базових формах взаємодії із державою: перша – це лояльна (легітимізуюча), а друга – критична (протестна) форма, що спрямована на зміну політичного режиму, який не відповідає громадянським цінностям, або ж на удосконалення усталених політичних інститутів. Громадянська ідентичність постає як нормотворчий та регулятивний фактор у системі соціальної комунікації між громадянами та владою. Свідченням та запорукою сталого розвитку громадянської ідентичності є колективне «я», що формується через інститути громадянського суспільства та інші (стихійні, неінституціоналізовані) форми самоорганізації громадян.

Сьогодні в умовах ризиків і викликів територіальній єдності, суверенитету і національній безпеці України, зумовлених трансформаціями на регіональному та загальноукраїнському рівнях, актуальності набувають суперечності ідентичностей. У цьому контексті особливий інтерес викликає Донбаський регіон, який став епіцентром російсько-української війни, котру називають «гібридною війною», «російською інтервенцією», «інтервенцією Росії».

Зацікавленість у дослідженні Донбасу достатньо серйозно виявляли закордонні дослідники [1, с.309–315]. Зокрема, японський дослідник Г. Куромія в книзі «Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки» торкнувся проблематики пошуку донбаської ідентичності та регіональної особливості. Німецька дослідниця К. Ціммер у «Владні еліти в українському Донбасі: умови та наслідки трансформації старого промислового регіону» акцентує увагу на цінностях, аналізує інтерв'ю з політиками та бізнесменами Донбасу. Праця американ-

ських істориків Л. Сігельбаума та Д. Валковіца «Говорять робітники Донбасу: виживання й ідентичність у новій Україні, 1989–1992» – це історія, розказана «голосом простих шахтарів». У статті британського політолога Е. Вілсона «Донбас між Україною і Росією: використання історії у політичних дискусіях» розглядаються міфи і міфологеми Донбасу, порушується питання використання фактів історії і уявлень про минуле в сучасній політичній боротьбі. У 2014 р. вийшла друком у перекладі українською мовою книга молодшої польської дослідниці М. Студенної-Скрукви «Український Донбас», яку її перекладач А. Бондар назвав букварем «розмови про ідентичність».

З останніх праць сучасних вітчизняних дослідників на особливу увагу заслуговує колективна монографія співробітників відділу національних меншин ІПіЕНД ім.І. Ф. Кураса НАН України «Донбас в етнополітичному вимірі» (К., 2014). У ній досліджено історію і динаміку етнополітичних процесів на території українського Донбасу, проаналізовано регіональну ідентичність та особливості поведінки населення Донбаського регіону України.

Цінними для нашого дослідження стали результати опитування з визначення самоідентифікації мешканців Донбасу, яке було проведено періодичними виданнями «Жизнь Луганска» і «Наша газета», відповідно, у 1991 р. і 1996 р. Частка тих, хто вважав, що «населення Донбасу – особлива спільність людей, які мають корені як в Україні, так і в Росії», зменшилася з 54,9% 1991 р. до 45,4% 1996 р. [2] Відсоток тих, хто був переконаний, що «тут живуть переважно українці», теж знизився за відповідний період із 16,4% до 10% не на користь української ідентичності, а на користь російської (частка тих, хто відповів, що «тут живуть переважно росіяни і представники інших народів, які обрусіли», зростає більш як удвічі – з 9,4% до 31,9%) [2]. Українізації регіону в майбутньому в 1991 р. очікували 53,2% респондентів, 1996 р. – лише 13,3% [2].

Лабораторія політичного аналізу кафедри політології Донецького державного університету у другій половині червня 1999 р. провела соціологічне опитування «Президентські вибори 99», яке дало можливість проаналізувати самоідентифікацію населення Донбаського регіону та визначити його політичні вподобання. Відповіді на питання про те, з чим асоціюється Батьківщина –

колишнім СРСР, Україною чи областю, чітко вказують на відносно низький рівень національно-державної самосвідомості донбаського електорату: 43 % вважають, що таким був СРСР, і тільки 31 % – Україна [3]. Уявлення про область як Батьківщину свідчить про характерний для Донбасу досить високий рівень регіональної самоідентифікації жителів Донбасу (22 %) [3]. Очевидний зв'язок між поняттям Батьківщини і політичними симпатіями виборців. Найвищий відсоток тих, хто вважав своєю Батьківщиною колишній СРСР, був серед прихильників П. Симоненка і О. Мороза (по 59 %) [3]. Електорат Л. Кучми віддавав перевагу Україні (44 %), на другому місці знаходиться Донецька область (36 %), прихильники СРСР на останній, третій позиції (25%) [3]. Значна кількість виборців самоідентифікувалися як українці (57 %). Такий порівняно високий відсоток дисонував зі значно меншим визнанням Батьківщиною України і зовсім низьким рівнем використання в повсякденному житті української мови (виключно українською мовою з близькими спілкувалися лише 5% респондентів) [3]. Тобто, територіальна самоідентифікація конкурувала за перші місця в ієрархії ідентичностей.

Аналізуючи регіональну ідентичність Донбасу, не можна не згадати і про компаративне дослідження Донецька та Львова, яке проводилося тричі: у 1994, 1999 та 2004 роках. У ідентичностях Донецька, на відміну від Львова, прослідковувалася динаміка і зміни. Упродовж 1994 по 1999 р. в Донецьку перші позиції незмінно займала локальна ідентичність, а згодом відслідковувалася і тенденція до її зростання: якщо в 1994 р. майже 56% городян відчували себе в першу чергу донеччанами, то 2004 р. така ідентичність була притаманна близько 70% [4, с.299–355]. Ототожнення себе з українцями змінилося несуттєво в бік збільшення – від 39% в 1994 р. до 43% в 2004 р., зменшувалася популярність російської ідентичності – від 30% до 21%, відповідно [4, с.299–355]. Незважаючи на виражену тенденцію до регіоналізації соціальної ідентичності, жителі Донецька все ж таки сприймали себе більшою мірою представниками українського народу, аніж російського. Найбільш суттєво скоротилася частина донеччан з вираженою радянською ідентичністю (40%, 22% і 10%), а в ієрархії групових ідентичностей вона за десятиліття перемістилася з третього на

тринадцяте місце [4, с.299–355]. У відповідь на питання «Цілісність України є більш важливою, ніж потреби регіонів?» лише 15,4 % донеччан повністю погоджувалися у 1994 р., а у 2004 р. вже 52,2% [4, с.312]. Натомість стосовно питання про «Геперішні кордони України неподільні, навіть ціною війни з Росією» – то результати мали б викликати уже тоді занепокоєння, адже повністю погоджувалися з цим 2,4% донеччан у 1994 р., 17,8% у 1999 р. і 29,6% у 2004 р. [4, с.316]. Безумовно, тенденція зростання була, однак вона мала б мати відповідну реакцію у керівництва країни. Проте її не було.

У 2010 р. у запитальники соціологічних досліджень було внесено ідентитет, якого раніше не було – громадянин України. По усій Україні, за винятком Сходу, на перші позиції «вийшла» ідентичність громадянина України, набравши 67,9%. Натомість представники Сходу вважали себе найперше мешканцями свого міста – 49,8%, громадянами України – 46,3%, православними – 30%, пенсіонерами – 25,8%, робітниками – 21,6% [5]. Радянська ідентичність «випала» там з десяти найголовніших (як це було у 1994 р.). Донеччани здебільшого ідентифікували себе не з представниками Сходу України, а з представниками Донбасу [5].

У зв'язку зі специфікою і особливостями регіону спробуємо проаналізувати суперечності ідентичностей, які перешкоджали формуванню громадянської ідентичності населення Донбасу. Перш за все, варто відповісти на питання: що таке Донбас? Загальноприйнятими визначеннями регіону є: «дикє поле», «привілейований край», «вітрина соціалізму», «всесоюзна кочегарка», «індустріальне серце України», «проблемна дитина Москви і Києва» чи лише «етнічно строкате прикордоння, об'єднане економічними факторами».

Ідентифікуючи Донбас, дослідники стверджують: «Донбас – це Донецький кам'яновугільний басейн, де видобувається вугілля і розташовані підприємства вугільної промисловості та вуглепереробки» (І. Дзюба); «Донбас – справжній український регіон, але у 20-му столітті його масово заселили росіянами» (Л. Гасиджак); «Донбас має європейську промислову традицію, українську культурно-гуманітарну традицію» (Я. Деяк); «Донбас – це особлива територія не тільки у складі України, а й в усьому колишньому

СРСР» (С. Грабовський); «Донбас – це такий собі уламок СРСР» (І. Бондарев); «Упродовж усієї своєї історії Донбас був утіленням свободи, і саме ця свобода і визначила вкрай брутальну й жорстоку політичну історію Донбасу...» (Г. Куромія); «Донбас – антиукраїнський простір і належить до іншого типу цивілізації» (О. Дроздов); Донбас – це, звичайно, не «українська смуга Газа», а скоріше «українська Чечня» (О. Вишняков). А позиціонування «Донбас – це Україна» домінує на біг-бордах, у риторичі політиків та громадян України упродовж останнього року.

До цього всього варто додати ще одну важливу, як на наш погляд, деталь, а саме те, що Донбас є пограниччям між Україною і Росією. Пограниччя – це місце, де стикаються різні ідеї, культури, погляди, вони взаємопереплітаються, взаємозбагачуються. Переплетіння пограниччя відіграють значну роль в артикуляції ідентичностей. Сучасний український поета В. Махно дає неоднозначне трактування: «Пограниччя – це наче відчуття провини. Тобто, затерті часові й просторові кордони, як і саме пограниччя, ніколи не зникають, не зарубцьовуються їх рани і не стирається пам'ять. Людина з пограниччя несе у собі якись провини, які їй передано попередниками, навіть не усвідомлюючи того. Бо пограниччя – це не лише діалог, але частіше – конфлікт» [6]. З іншого боку, і взаємодія різних ідей і культур може призвести до конфліктів.

У зв'язку з цим цінним має бути звернення, насамперед, до окремих історичних чинників формування регіону Донбас: по-перше, Донбас – це пограниччя (великий і рухливий кордон, де вплив державної влади і релігій з обох боків відчувався дуже слабо [7]), джерело нестабільності і поле боротьби ідей; по-друге, ідея «дикого поля», цілеспрямоване «обнуління» прав автохтонного населення на ці землі; по-третє, освоєння території відбувалося частково через примус, штучність, тимчасовість [8]; по-четверте, міф Новоросії, сформований Катериною II – освоєння чужого для Російської імперії територіального простору; по-п'яте, зменшення частки українців, які зберігали рідну мову упродовж століть; по-шосте, активні міграційні процеси на Донбасі упродовж усієї історії; по-сьоме, промислова модернізація: інкарнація ідеї «дикого поля» на початку індустріалізації, залучення англійського, німецького і бельгійського капіталу

(розвиток вугільної і металургійної промисловості); по-восьме, дата створення міста і, власне, його назва (Юзівка) прив'язана до приїзду інженера Джона Г'юза у регіон (всупереч академічним працям), чергове «обнуління» історії регіону, відносна молодість регіону (індустріалізація мало пов'язана з урбанізацією); по-дев'яте, еволюція назви головного міста регіону містила ідеологізовану основу і завжди була відірвана від українських коренів [8]; по-десяте, інтоксикація міфом «Донбаської землі»: «Донбас ніколи не був українським, натомість Україну завжди годував».

З іншого боку, важливо також окреслити характерні особливості Донбаського регіону після здобуття Україною незалежності:

а) Донбас – це радянсько-комуністичний, проросійський, антизахідний та патерналістський регіон («стратегічний буфер», який відділяє іншу Україну від районів політичної нестабільності й етнічних конфліктів Росії);

б) Донбас не є монолітним регіоном ані в політичному, ані в культурному, ані в історичному, ані, власне, в економічному аспектах\*;

в) відсутність справжньої українізації краю після 1991 р., а особливо після 2004 р. (тобто залучення населення до спільної ідентичності в межах єдиної політичної нації), не кажучи про дерадянізацію, залишила в недоторканності більшість фобій з обох боків [9];

г) фраза «ми з Донбасу» для багатьох його жителів завжди значила більше, ніж «ми українці», чи навіть «ми росіяни» [10];

д) донбаські області по-радянському однотайні в голосуванні під час виборчих кампаній;

---

\* Краєзнавець І. Саєнко доводить, що Донбас і Луганщина різні: «Будь-який мешканець усього цього краю (більшість районів Луганської області – В.Г.) на запитання про місце розташування Донбасу, не вагаючись, вкаже на південь, чітко відмежовуючи його від своєї місцевості. Отже, незаперечним є те, що більша частина Луганської області не має жодного стосунку до Донбасу. Так само безпідставно зараховують до Донбасу і північну частину Донецької області» (Саєнко І. Донбас і Луганщина – дві великі різниці // Історична правда. – 2012. – 29 серпня. <http://www.istpravda.com.ua/columns/2012/08/29/92563/>)

е) впевненість у життєспроможності та адекватності новим економічним та політичним умовам «донецьких традиційних цінностей» (пропаганда «шахтарської і робітничої слави» – ціннісної основи Донбасу);

є) місцеві жителі не цінували власне місто (до середини 2000-х р. на запитання «Що подивитись у Донецьку?» відповідали: «нічого цікавого»); не вистачало гуманітарної інтелігенції, «технарів» культурою цікавилися мало; поза межами Донецька вимирали міста та селища, виїжджали люди, покидаючи житло (втрата домівки була актуальна для мешканців Донбасу ще до того, як люди почали втікати від війни);

ж) посилення регіональної ідентичності у 1990-х рр. було зумовлене компенсаторською функцією – ідентифікація з регіоном заповнила вакуум ідентифікації з державою;

з) шуканий владою суб'єкт «замішаний» на територіальному принципі – його передумовою є особлива локалізація. На відміну від інших подібних брендів (що використовують національні риси, спільну історію, спорідненість мов або конфесійну спільність), звернення до «місцевих», «наших», «братів», «друзів» може вважатися найбільш простим, розрахованим на інтелектуально невибагливу публіку [10];

и) стосунки «Донбас – Україна» розглядаються за парадигмою «ми – вони», «свої – чужі». Українці (не етнічні українці, а саме уродженці й мешканці інших регіонів України) сприймаються багатьма донеччанами як чужі. Як представники іншої, відмінної від місцевої, цивілізації [11].

Факторний аналіз (метод факторного аналізу дає можливість пов'язати усі виділені змінні з погляду їх впливу один на одного), застосований з метою виявлення основних напрямів консолідації українського суспільства (Табл. 1) засвідчив перевагу в Східному регіоні етнополітичних аспектів у загальній внутрішній стратегії розвитку України. Громадянські стимули (посилення відчуття належності до країни, інтеграція з Росією й іншими слов'янськими країнами), також як і етнонаціональні проблеми, є, на думку респондентів, менш значимими. Однак у етнополітичних орієнтаціях переважає напрям, пов'язаний з консолідацією навколо харизматичного лідера [12].



Таблиця 1.

**Фактори консолідації українського суспільства\***

Регіони	Етнополітичні (13,5%)	Геополітичні і військово-стратегічні (10,3%)	Етнонаціональні і соціокультурні (9,7%)	Громадянські (9,6%)	Етнонаціональні (9,3%)
Східний регіон	Консолідація навколо харизматичного лідера (0,858)	Вступ до НАТО (0,784)	Відродження соборності (0,718)	Зміцнення відчуття приналежності країні (0,752)	Відродження етнічної чистоти нації (0,805)
	Консолідація на основі нової національної ідеї (0,794)	Інтеграція до євроструктур (0,642)	Розвиток українських традицій (0,647)	Інтеграція з Росією (0,544)	Знання державної мови усіма громадянами України (0,757)
	Спільність історичної долі (0,628)	Побудова нової економічної моделі (0,587)	Усвідомлення долі українського народу як народу-воїна (0,672)	Спільність долі з іншими слов'янськими народами (0,543)	

\* *Победа Н. Моделі української ідентичності // Україна - проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство. Конференція українських випускників програм наукового стажування у США <http://www.kennan.kiev.ua/Library/Books/Identity.pdf>*

Таким чином, є підстави стверджувати, що Донбаський регіон сформувався як поліетнічний (біетнічний з переважанням: українсько-російською чи російсько-українською самоідентифікацією жителів) з домінуванням просторово-територіальної (а не релігійної чи етнічної) та соціально-статусної (насамперед, соціально-економічної) ідентифікації населення. Регіональна належність визначається насамперед не географічно, а як однорідний простір, з певною специфікою виробничих і соціально-економічних відносин. Про гомогенність Донбасу як єдиної регіональної одиниці не йдеться.

Серед населення Донбаського регіону «функціональну політичну неграмотність» продемонстрували 43 % опитаних, активними у політичному житті були лише 28 %. Політична «незрілість населення» Донбасу визначається насамперед масою нерозв'язаних десятиліттями (або й століттями) соціальних проблем. Однак «свою цивілізацію донбасівці розглядають як вищу за українську – попри домінування некваліфікованої шахтарської праці, попри надто значну кількість осіб із кримінальним минулим і відповідним до нього кримінальним світоглядом, попри виразно сільський побут у нецентральных районах навіть великих міст, не кажучи вже про шахтарські селища...» [11].

Доречним буде пригадати спеціальне дослідження про поширеність у країні психологічних захворювань, яке незадовго до президентських виборів 2004 р. здійснила група психіатрів і соціологів. Результати дослідження були опубліковані в провідних фахових журналах США та Європи, фахівці ВООЗ використовували їх для прогнозу загальної ситуації в Україні. Щоправда, в Україні їх не те що не популяризували, а й не використовували. Згідно з результатами дослідження населення донецько-луганського регіону показало надзвичайно високий рівень депресій, суїцидальних настроїв та алкоголізму, порівнянно з іншими регіонами. Хоча саме там проживало більше людей з вищою освітою, було легше з працевлаштуванням [13]. Такий стан речей можна пояснити соціально-нормативними та ціннісними орієнтаціями, життєвими орієнтирами, способом життя, домінуванням авторитарних і патрональних тенденцій у соціальному житті краю, важкою фізичною працею, постійним відчуттям небезпеки, примітивним побутом, примусовими формами соціальності, кримінальною та напівкримінальною психологією, інерційністю суспільної свідомості, консервативністю населення, примітивним споживанням, підлабузництвом, імперативом підлеглих та кар'єрних вимірів існування, поширенням патрон-клієнтельних форм соціальної взаємодії, побудованих на нерівноправних відносинах і підданській залежності в умовах концентрації ресурсів у руках вузького прошарку правлячої еліти.

Міфологема про те, що регіон вважається «першим серед рівних», не має жодних фактологічних підтверджень. Можна пого-

дитися з тим, що «унікальність, на якій постійно наголошується, потужність і привілейоване становище регіону за радянських часів використовуються як доказ того, що такі самі позиції Донбас має сьогодні і матиме в майбутньому» [14]. Упродовж усіх років незалежності простежувалася тенденція щодо неспроможності Києва до реінтеграції Донбасу. Натомість представники донбаської верхівки виступали за посилення статусу регіону в межах України і робили спроби «інтегрувати» до нього всю Україну. Це неодноразово спостерігалось, починаючи від Ю. Звягільського, який виконував обов'язки Прем'єр-міністра України (вересень 1993 р. – липень 1994 р.). Спочатку донбаська номенклатура, еліта чи, вірогідніше, правлячий клас прагнули, швидше, не автономії, а загальноукраїнської влади, що, власне, підтвердилося у часи правління В. Януковича. Вже у 2004 р. звучали застереження: «Обрання донбасівця Президентом України в уявленні багатьох мешканців регіону правитиме за доказ перемоги донбаської цивілізації над українською» [11]. З іншого боку, ідея на отримання влади у центрі у межах так званої «донецької ідентичності» передбачала «перетворення України на колонію Донбасу» і розглядалася багатьма донбасівцями «як цілком бажаний стан речей» [11].

Натомість, Державна казначейська служба України зазначила, що у 2010 р. частка Донецької області у ВВП України становила 12 %, а загальна сума отриманих цим регіоном субсидій, поточних та капітальних трансфертів становила у 2010 р. – 21 %, а у 2011 р. – 27 % від загальнодержавної суми [15]. Аналогічна ситуація в Луганській області – при частці у ВВП України в розмірі 4 % видатки по області становили 8 % у 2010 р. та 11 % – у 2011 р. [15]. При цьому, наприклад, у Дніпропетровській області ситуація протилежна: при частці регіону у загальнодержавному ВВП в 11 % область одержала лише 2 % зазначених субсидій і трансфертів у 2010 р., й 3,8 % – у 2011 р. [15]. Зазначимо, що «відчуттю вищості донбаської цивілізації сприяють і радянські традиції, точніше, типово радянські уявлення про економічний розвиток» [11]. Власне, міф про те, що Донбас годує Україну, був однією з причин регіонального розколу України.

Не останню роль у закріпленні цього гасла відіграли політичні партії – Комуністична партія України (КПУ, місце реєстрації –

м. Київ, 1993) та ПАРТІЯ РЕГІОНІВ (попередні назви – Партія регіонального відродження «Трудова солідарність України», Партія регіонального відродження України, м. Київ, 1997) та партійна ідентифікація громадян Донбасу. Зовсім не випадковим було словосполучення «Червоний Донбас», адже там було завжди багато прихильників радянської ідеології та радянського минулого. Про це дуже красномовно «говорять» і об'єкти історичної пам'яті, а особливо пам'ятки місцевого значення. Так, наприклад, у Луганській області на обліку перебуває 478 пам'яток, з них – 30 пам'ятки археології, 24 – історичні будинки, 45 – пам'ятники відомим людям, а решта – 422, тобто 88% – це братські могили радянських воїнів, що загинули під час Другої світової війни [16]. Важливо констатувати, що взяті вони були на обліку переважно упродовж 2010–2012 рр. Часто ці пам'ятки формують і політичні чи електоральні вподобання донеччан.

На перших парламентських виборах 1994 р. у незалежній Україні за мажоритарною виборчою системою представники Комуністичної партії України перемогли у 85 із 450 виборчих округів. Переважна більшість кандидатів була обрана в Донецькій і Луганській областях. На парламентських виборах 1998 р. КПУ отримала найбільшу електоральну підтримку у 18 регіонах України (Донецька область – 35,45%, Луганська – 45,97% ), посівши перше місце в країні, здобувши 85 мандатів у багатомандатному окрузі і 37 у одномандатному і створивши найбільшу фракцію у Верховній Раді України третього скликання. Першість на парламентських виборах 2002 р. КПУ зберегла лише у 10 регіонах України (в тому числі і в Донецькій (29,78%) і Луганській (39, 68%) [17] областях), здобувши 59 депутатських мандатів і посівши друге місце по Україні.

Розглядаючи виборчі кампанії і електоральні вподобання населення Донбаського регіону, пригадаємо, що наприкінці 2004 р. у процесі президентської кампанії на з'їзді у Северодонецьку була спроба створити Південно-Східну Автономну Українську Республіку (ПіСУАР). У зв'язку з цим наведемо цікаве міркування, а саме: «Стосунки «Донбас – Україна» розглядаються за парадигмою «ми – вони», «свої – чужі». Українці (не етнічні українці, а саме уродженці й мешканці інших регіонів України) сприймаються

багатьма донеччанами саме як чужі. Як представники іншої, відмінної від місцевої, цивілізації» [11]. Ймовірно, уже тоді з'являлися ті паростки, які проросли 2014 р.

Повертаючись до виборчих кампаній, зазначимо, що КПУ на парламентських виборах 2006 р. досить серйозно втратила свій електорат і отримала лише 21 мандат (3,66% – голосів виборців) [18], ледь здолавши прохідний бар'єр. На позачергових парламентських виборах 2007 р. КПУ покращила свій результат, здобувши 14,5 % голосів виборців і, відповідно мандатів. Натомість у Луганській області за результатами голосування посіла 2-ге місце, а в Донецькій – 3-тє [19], поступившись ПАРТІЇ РЕГІОНІВ. 4-тє місце у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі з результатом 13,18% голосів посіла КПУ на парламентських виборах 2012 р. [20], знову ставши парламентською партією. Важливо відзначити, що у Донбаському регіоні вона була другою у рейтингу. Незважаючи на те, що на позачергових виборах 2014 р. КПУ не змогла здолати виборчого бар'єра, посівши 8-ме місце з результатом 3,88%, і вперше не отримала статусу парламентської партії у трьох областях України, включаючи Донецьку і Луганську, КПУ у рейтингу партій, за які проголосували виборці, все ж була на третьому місці.

Таблиця 2.

**Результати голосування за Комуністичну партію України у Донецькій та Луганській областях (%)\***

Назва області	Парламентські вибори 1998 р.	Парламентські вибори 2002 р.	Парламентські вибори 2006 р.	Позачергові парламентські вибори 2007 р.	Парламентські вибори 2012 р.	Позачергові парламентські вибори 2014 р.
Донецька область	35,45%,	29,78%	3,14%	6,05%	25,14%	11,88%
Луганська область	45,97%	39,68%	4,43%	8,48%	18,85%	10,25%

\* Таблиця підготовлена самостійно на основі даних Центральної виборчої комісії: <http://www.cvk.gov.ua/>

Феномен ПАРТІЇ РЕГІОНІВ закладений навіть у самій назві. Гасло «Сильні регіони – сильна країна» більше б імпонував територіальній громаді, а не політичній партії. Не випадково регіонали так вишукано сформулювали своє гасло – «Україна для людей» [21].

Електоральна підтримка ПАРТІЇ РЕГІОНІВ на Донбасі, починаючи з парламентських виборів 2006 р., була домінуючою (Донецька область – 73,63%, Луганська – 74,33%) [18] (з першої десятки списку ПР 8 – представники Донбасу); на дочасних парламентських виборах 2007 р. підтримка була, як завжди, високою: Донецька область – 72,05%, Луганська – 73,53% [19] (з першої десятки списку ПР 7 – представники Донбасу); на парламентських виборах 2012 р. – Донецька область – 65,09%, Луганська – 57,06% [20] (з першої десятки списку ПР 7 – представники Донбасу). Суб’єктом виборчого процесу на позачергових парламентських виборах 2014 р. партія не була, хоча значна частина її керівного складу, перейменувавши Політичну партію «Закон і порядок» на Політичну Партію «Опозиційний блок», взяли участь у виборах. За Політичну Партію «Опозиційний блок» у Донецькій області проголосувало 38,69%, Луганській – 38,59% виборців [19] (за винятком територій, де вибори не відбулися).

*Таблиця 3.*

**Результати голосування за ПАРТІЮ РЕГІОНІВ  
у Донецькій та Луганській областях (%)\***

<b>Назва області</b>	<b>Парламентські вибори 2006 р.</b>	<b>Позачергові парламентські вибори 2007р.</b>	<b>Парламентські вибори 2012 р.</b>
<b>Донецька область</b>	73,63%	72,05%	65,09%
<b>Луганська область</b>	74,33%	73,53%	57,06%

\* Таблиця підготовлена самостійно на основі даних Центральної виборчої комісії: <http://www.cvk.gov.ua/>

Аналіз результатів голосування засвідчив певну стабільність упродовж тривалого часу у електоральних перевагах населення Донецької і Луганської областей. Незважаючи на те, що «Донбас –

динамічний, ідентичність, на протигагу цьому, характеризується сталістю [22]. Однак особливістю цього є те, що «саме еліта певного регіону – кристалізатор певного типу ідентичності» [22]. Тому зрозумілими було домінування на виборах ПАРТІЇ РЕГІОНІВ і Комуністичної партії України.

Натомість політичні партії, які були створенні на теренах Донбаського регіону (Громадянський конгрес України (наступна назва – Слов'янська партія) (1993, Донецьк)\*, «Народна партія вкладників та соціального захисту» (2000, Луганськ), Партія «НАШ ДІМ УКРАЇНА» (2005, Алчевськ), Політична партія «Партія Козаків України» (2008, м. Донецьк), Політична партія «Партія Народний порядок» (2009, м. Донецьк), Політична партія «ДІТИ ВІЙНИ «НАРОДНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ» (2009, м. Слов'янськ), Політична партія «Твоя Україна» (2010, м. Донецьк), Політична партія «Партія Народна Платформа» (2013, м. Донецьк), Політична партія «Українська сила» (2014, м. Донецьк), Політична партія «ВІДРОДЖЕННЯ І РОЗВИТОК» (2014, м. Горлівка), Політична партія «Партія Європейських Демократів» (2014, м. Донецьк)\*\* не

---

\* Тимчасовими співголовами ГКУ були обрані: лідер «Руху за відродження Донбасу» О. Базилук, народний депутат України В. Мещеряков та голова руху «Демократичний Донбас» М. Рагозін. До складу тимчасової робочої президії увійшли голова харківського відділення «Руху демократичних реформ» А. Волченко, голова громадської організації «Вибори 89» П. Хаймович, голова «Інтерруху Донбасу» Д. Корнілов, один з лідерів «Громадянського форуму України» О. Лузан і отаман Донських козаків В. Карабулін.

\*\* Варто наголосити, що будь-яка інформація про партії, створені після другої половини 2012 р. (за винятком сайту Мін'юсту, де вказані назва партії і дата реєстрації та прізвище керівника) відсутня. Власне, складається враження, що Державна реєстраційна служба України ставить за мету зареєструвати якомога більше політичних партій, жодним чином не переймаючись їхніми програмами, метою, ідеологією, статутами та особистостями керівників. Наприклад: під номером 194 у розділі «Політичні партії» Державної реєстраційної служби України розміщена Політична партія «Ми Маємо Мету» (2013, м. Київ), яка суттєво вирізняється з-поміж інших партій. По-перше, тим, що це «дитя» російської фінансової піраміди МММ, а по-друге, очільником її є Д. Пушилін – «український терорист, зрадник Батьківщини, один із лідерів організації «Донецька народна республіка», яка веде терористичну діяльність на Сході України». Постає питання – як таке може бути. Людина, яка воює проти України, на офіційному сайті Міністерства юстиції України числиться як керівник партії. І, до речі, це не поодинокий випадок. Така сама ситуація з очільником

мали жодного впливу на населення регіону, про більшість з них, а також про їхню діяльність ніхто не знав. Щоправда, за винятком Слов'янської партії, яка намагалася брати участь у виборчих кампаніях. Зазначимо ще одну особливість – переважна більшість партій, які створювалися на теренах Донбаського регіону, зазвичай містили у назвах ідентитет «Україна» і згідно з логікою мали б утверджувати національні цінності.

Однак у реальності домінували гасла, які пропонувала ПАРТІЯ РЕГІОНІВ. Досить красномовно це можна було відстежити під час передвиборчої кампанії 2012 р., яка була поділена на чотири хвили. Перша хвиля (червень 2012 р.) пройшла під гаслом «Хаос преодолён. Стабильность достигнута!». Головні тези цієї хвилі – нова соціальна політика, ЄВРО –2012 та мовна політика. Друга хвиля (липень – серпень). Головний пріоритет агітації – нові соціальні ініціативи В. Януковича. Серед них: «подолати руйнівні наслідки помаранчевого «правління» та забезпечити економічну стабільність, низьку інфляцію, зростання показників ВВП та промислового виробництва» [23]. Гасла другої хвилі: «Мы хотим говорить на родном языке», «Верим в себя – гордимся Украиной», «Честные выборы – стабильность в стране». Третя хвиля кампанії (вересень – 28 жовтня) пройшла під гаслом «Результаты достойны доверия!». Головна мета четвертої хвилі – викликати у виборців довіру до отриманих результатів – «Честные выборы – демократическая власть», «Выбор народа – стабильность и благополучие». Ці гасла мали найдієвішу підтримку і високі показники в Донбаському регіоні, однак практично не відбулося залучення нових виборців, а тільки активізація лояльних. Це при тому, що ПАРТІЯ РЕГІОНІВ, здобувши перемогу, отримала 72 мандати і 30 % голосів виборців [20]. Однак найбільш вражаючі результати були на місцевих виборах 2010 р., на яких ПАРТІЯ РЕГІОНІВ здобула в Донецькій обласній раді 166 зі 180 мандатів. Очільники усіх обласних, міських, районних та навіть сільських рад були членами

---

ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ «КОМУНІСТИЧНА МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКА ПАРТІЯ УКРАЇНИ» (2013, Автономна Республіка Крим, м. Сімферополь) Л. Грачем, який переїхав до РФ. (Див. детальн: Державна реєстраційна служба України <http://www.drсу.gov.ua/show/202>)



ПАРТІЇ РЕГІОНІВ. Тобто, були підстави стверджувати, що ПАРТІЯ РЕГІОНІВ утвердилася по всій країні впевнено і надовго як «партія влади».

Проте ще в червні 2011 р. прогнозувалося, що «втримати Крим і Донбас у складі України у разі відсторонення від влади нинішнього режиму просто не вдасться, якщо політики відповідного гатунку захочуть вивести ці регіони зі складу Української держави до «руського мира». Інструментів для такого втримання немає: армія розвалена, а МВС та СБУ повністю контролюють «донецькі» (не лише на вищому рівні, а й на рівні середніх та нижніх ланок – не випадково начальниками райвідділів міліції, на полковницькі посади майже по всій країні розіслані недавні старші лейтенанти з Донбасу) [24]. Силкові структури країни очолювали російські громадяни або симпатизи Росії. На території Донецького регіону домінували російські телеканали, які були джерелом політичних новин для 78 % жителів Сходу та Півдня України (відповідно до опитування з 8 по 18 лютого 2014 р.) [25]. «Адже після потужної інформаційної (чи то пак, дезінформаційної) «арт-підготовки» ситуація була представлена як «утиски етнічної меншини з боку озвірілих націоналістів» [24]. Зазначимо також, що понад 60% телеглядачів політичних новин телеканалів «Інтер» та «Україна» були жителі Півдня та Сходу і лише 10–15% – жителі Заходу. Найпоказовішим свідченням подвійної свідомості донеччан було їхнє ставлення до мітингів під час подій листопада 2013 р. – лютого 2014 р.: одні й ті самі люди схвалювали і проросійські, і проукраїнські протести.

Політична ситуація в країні: втеча Президента, окупація Росією Криму, сепаратистські заворушення на Донбасі, початок антитерористичної операції і переростання її в російсько-українську війну та кадрові зміни в регіоні не вплинули на партійний склад органів місцевого самоврядування Донецчини. Абсолютна більшість посадовців у містах та районах регіону залишалися членами ПАРТІЇ РЕГІОНІВ. Резонансних заяв про вихід з партії чи переформатування депутатського корпусу не було зафіксовано. Так, усі без винятку 16 голів районних рад у Донецькій області були членами ПАРТІЇ РЕГІОНІВ. У 28 містах обласного значення Донецчини 24 мери належали до ПАРТІЇ РЕГІОНІВ, 2 – позапартійні (м. Горлівка та

Дебальцеве), у м. Кіровське та Сніжне секретарі відповідних рад, члени ПАРТІЇ РЕГІОНІВ, виконували повноваження міських голів. У радах міст обласного значення ПАРТІЯ РЕГІОНІВ мала більшість депутатських мандатів, а усі без винятку секретарі цих рад були членами цієї політичної сили [26].

Загроза агресії з боку Російської Федерації, сепаратистські та проросійські виступи в Донецькій області на початку 2014 р. сприяли створенню нових громадських рухів у регіоні. З одного боку, значно підвищилася активність мешканців регіону, які виступали за єдність та територіальну цілісність України. Громадські організації та окремі громадяни об'єднувалися у різноманітні коаліції та проводили інформаційно-просвітницькі кампанії. Зокрема, 14 березня 2014 р. було створено Координаційний комітет патріотичних сил Донбасу, до складу якого увійшли представники громадських організацій та місцевих організацій політичних партій. Учасники Комітету виступають проти сценаріїв розколу країни, закликають до збереження миру в регіоні та припинення насилля з боку сепаратистських угруповань. Також було заявлено про створення «Самооборони Донецька», активісти якої виступають за єдність України та забезпечення громадського порядку на вулицях регіону. З іншого боку, в Донецькій області з'явилася низка проросійських та сепаратистських рухів («Восточный фронт», «Патриотические силы Донбасса» (сайт: <http://patriot.donetsk.ua/cgi-bin/p-s/ml.cgi>), «Народное ополчение Донбасса» та інші). Ці організації не мали єдиної політичної програми та висували різні вимоги: від децентралізації державної влади до відокремлення Донецької області від України. Частина активістів проросійського та сепаратистського рухів виявляли готовність до незаконних дій, що проявилось у захопленні адміністративних будівель, нападах на політичних опонентів та блокуванні військових частин [26]. Третина донеччан у квітні 2014 р. хотіла, щоб Донбас відокремився від України. Така сама частина воліла жити в єдиній унітарній країні, де регіонам були б надані широкі економічні та податкові повноваження. Майже 19% були проти будь-яких змін в устрої. Згідно з підготовленою організацією «Інформаційний опір» інфографіцією найвищий рівень загрози екстремізму існував станом на квітень 2014 р. в Донецькій

області – 8 балів з 10, в Луганській – 6 балів [27]. Український патріот у травні 2015 р. написав: «9 березня 2014 року було смертельно понівечено мій український Луганськ. Після того святкового сонячного дня бути українцем у місті стало вже небезпечно. Демонструвати публічно свою проукраїнську громадянську позицію після того наважувалися лише окремі хлопці-луганці, які згодом були покалічені або навіть убиті, якщо не покинули своє зражене владою місто до травня того року» [28].

«Маркер» належності до регіональної спільноти сприяє успіху регіональних лідерів. Натомість, у Донецькому регіоні регіональні лідери, насамперед найвпливовіші олігархи, здійснювали практично всі кадрові призначення в області, утримували партійні осередки, контролювали діяльність органів місцевого самоврядування, фінансували проведення виборчих кампаній, маючи суттєвий вплив на ситуацію в країні. Екс-голова Донецької обласної державної адміністрації, український підприємець, голова ради директорів компанії «Індустріальний союз Донбасу» С. Тарута, ідентифікуючи себе як російськомовного громадянина України, мешканця Донбасу, в якому тече як українська, так і російська кров, закликав «усіх, кому дорога Україна і її майбутнє, кожного, в кого серце розривається від сьогоднішніх новин, *консолідувати зусилля для збереження цілісності нашої держави*» [29]. «Українські бізнесмени, громадяни, політики – сьогодні час об'єднуватися! *Сьогодні ми всі – українці. Всі під одним, нашим національним прапором.* Не час зводити рахунки один з одним. Як жити великою родиною далі – розберемося потім. Сьогодні потрібно захищати свою країну – всіма силами, які в нас є. Тому що без об'єднання сил зараз потім нас може і не бути» [29]. Однак уже у вересні 2014 р. виступив за прискорення процесу децентралізації влади в Україні та запропонував провести експеримент з передачі повноважень на місця на Донеччині та Луганщині з 1 січня 2015 року [30]. Підприємець Р. Ахметов закликав *«усіх співгромадян до об'єднання заради цілісної і неподільної України*» [31]. *«Наша сила – в згуртованості бізнесу, влади і суспільства»* [31]. Власне, і в одного, і в другого олігарха на першому місці – бізнес, потім – влада, і лише тоді – суспільство, на яке вони мали і усе ще мають величезний вплив, насамперед через засоби комунікації й інформації.

Власником переважної частини медіа-ринку Донецької області є Р. Ахметов, наявний також значний сегмент комунальних ЗМІ та випусків загальнонаціональних видань. Популярністю завжди користувалися російські газети, адаптовані для української аудиторії (зареєстровані як українські): «Известия в Украине», «Комсомольская правда в Украине» в Донецьку виходили як «Известия в Донбассе», «Комосольская правда в Донбассе» [11].

ТРК «Донбас» (потенційна аудиторія – 6,5 млн), яка належить ТОВ «Медіа-група Україна» Р. Ахметова, здійснює мовлення в ефірі Донецької і Луганської областей та присутня в кабельних мережах Запоріжжя та Дніпропетровська. У телевізійному сегменті області також потужно представлена ТРК «ЮНІОН», генеральним директором якої була депутат обласної ради від ПАРІІ РЕГІОНІВ Н. Захарченко. Серед громадських медіа-проектів, які не належать до партійних та економічних груп впливу, найбільшою популярністю користувалися Інтернет-портали «Новини Донбасу» (novosti.dn.ua), «Остро» (ostro.org), Портал неполітичних новин (ngo.donetsk.ua) [26]. З початком подій осені 2013 р. більшість ЗМІ Донецької області займали провладну позицію, нерідко вдаючись до відвертих інформаційних маніпуляцій. Винятком із цього правила були незалежні Інтернет-портали. Після зміни влади в країні структура медіа-ринку не змінилася, але інформаційний контент став більш зваженим [26]. З початку війни на Сході жоден випуск новин на ТРК «Україна» не пройшов без сюжету про діяльність «Фонду Рената Ахметова».

Самопроголошені фейкові республіки «ДНР» і «ЛНР» почали формувати свій медійний простір для зомбування донеччан, насамперед, десятки російських ТВ, а також телеканали терористів «Оплот», «Новоросія», «Донецька республіка», при повній забороні українських ЗМІ. 19 січня 2015 р. в Донецьку вийшов перший номер газети «Мирный Донбасс», який позиціонувався як «символ новой власти и новой жизни». Засновниками цієї газети, згідно з вихідними даними, є «парламенти» «ДНР» і «ЛНР», а зареєстрована вона «Міністерством інформації і масових комунікацій ДНР» [32]. Газета містить низку статей з досить неоднозначними назвами та змістом: «Донбасс для России – это Куликово поле 21-го века», «Донецкий бизнес готов к сотрудничеству с властью» та «В школах ЛНР

появятся новые предметы». У статті сепаратиста, керівника «Патріотичних сил Донбасу» О. Ходаковського «Донбас для Росії – это Куликово поле 21-го века» йдеться про те, що «война между Россией и Америкой, о которой так много говорят, уже началась. И происходит она на Донбассе» [33]. У статті єпископа Новоазовського Варсонофія Донецької єпархії «Наш народ проходит великие испытания» зазначалося, що «идёт братоубийственная война» і що «... народ Донбасса, руководимый Законом Божиим, проходит испытания с честью, нравственно очищаясь и укрепляясь» [33]. Власне, ЗМІ формують ідентичність людей, що залишилися на Донбасі, і пов'язана ця ідентичність з «ЛНР» та «ДНР», «тому що минуло вже достатньо часу, щоб люди встигли протиставити себе Україні». «Їх ідентичність ще сильніша, ніж за мирних часів ідентичність жителів Донбасу». Для них Україна – це узагальнений «інший», який цю ідентичність укріплює, з нею пов'язані певні стереотипи, які формуються як на місці, так і з подачі російських ЗМІ [10].

Концептуалізація суперечностей ідентичностей дала змогу збагнути суть проблеми конфліктів на ґрунті поляризованих ідентичностей. Проблеми з ідентичністю на Донбасі були завжди, вони у регіоні передаються з покоління в покоління. Домінантною рисою упродовж десятиліть і надалі залишається депресивний характер регіону й нерозв'язаність багатьох важливих проблем. Серед них варто виділити: рефлекс території, регіональні особливості, регіональна поляризація, культурні метаморфози, проросійська пропаганда, «русский мир», територіальні розколи, відмінність не тільки в різному баченні повсякденності, але й у баченні минулого, сьогодення та майбутнього, регіональна біполярність в оцінках минулого, ціннісних пріоритетів. Щоб переформатувати Донбас ментально, треба насамперед переформатувати його економічно. Суперечності, закладені в донецьку регіональну ідентичність, спрацювали несподіваним руйнівним способом.

---

1. Котигоренко В. Прикордоння епох і цивілізацій: регіональна ідентичність українського Донбасу в «західному» науковому дискурсі /

В. Котигоренко, О. Рафальський // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць. – 2013. – Вип. 78 (№11). – С. 309 – 315.

2. Олексієнко О. З плавильного казана імперії. Особливості поведінки нинішніх можновладців сформовані еволюцією Донбасу впродовж останнього століття [Електронний ресурс] / О. Олексієнко. – Режим доступу: 28.11.2011 <http://tyzhden.ua/History/35590>

3. Соціологічне опитування «Президентські вибори 99», проведеного лабораторією політичного аналізу кафедри політології Донецького державного університету у другій половині червня 1999 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vesna.org.ua/txt/sxid/phil/index.htm>

4. Таблиці одновимірних розподілів трендового соціологічного дослідження «Львів–Донецьк: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархії суспільних лояльностей – 1994, 1999, 2004 рр.» (Упорядкував Віктор Сусак) // Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис. – 2007. – №12 (2). – Спеціальний випуск: Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні. – С.299 – 355.

5. «Ворожість до багатих свідчить про прірву між купкою багатіїв і тими, хто живе за межею бідності» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.wz.lviv.ua/interview/122218>

6. Голберг Л. Василь Махно: «Пограниччя – це наче відчуття провини» [Електронний ресурс] / Л. Голберг. – Режим доступу: <http://litakcent.com/2015/05/06/vasyl-mahno-pohranychchja-ce-nache-vidchuttja-provyny/>

7. Грицак Я. Історія двох міст: Львів і Донецьк у порівняльній перспективі / Я. Грицак // Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис. – 2007. – №12 (2). – Спеціальний випуск: Львів–Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні. – С.27 – 60.

8. Кармазіна М. Політико-історична ідентичність Донецька: особливості зародження та формування міста та його людського ресурсу (у період до кінця 1980-х років) / М. Кармазіна // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – 2014. – 1 (69). – С. 3 – 28.

9. Макаров Ю. Одна Україна. Чого чекати від Сходу? Нові розмови про потенційний розкол країни: провокація, містифікація, невігластво? 26 грудня 2013 р. [Електронний ресурс] / Ю. Макаров – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/97200>

10. Донбаський характер 2.0: Як подолати кризу радянської ідентичності. Донбас з гордо піднятою головою радіє, що Україна так і не змогла «поставити його на коліна» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dn.depo.ua/ukr/donetsk/donbaskiy-harakter-2-0-chi-zmozhe-donbas-podolati-krizu-radyanskoj-14042015103100>

11. Грабовський Сергій. «Ми український народ: національно-етнічна мозаїка»: Передвиборчий портрет Донецького регіону 14 липня 2004 року [Електронний ресурс] / Сергій Грабовський. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/917718.html>

12. Победа Н. Моделі української ідентичності / Н. Победа // Україна – проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство. Конференція українських випускників програм наукового стажування у США [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kennan.kiev.ua/Library/Books/Identity.pdf>
13. Глузман С. Феномен «донецких» / С. Глузман // Фокус. – 2006. – №9. – С.4.
14. Zimmer Kerstin. Trapped in past glory. Self-identification and self-symbolisation in the Donbas / Kerstin Zimmer; edited by Adam Swain // Re-Constructing the PostSoviet Industrial Region: The Donbas in Transition. – London and New York: Routledge, 2007. – P. 103.
15. Найбільш дотаційними регіонами України визнано Київ і Донбас [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://citi.cv.ua/news/ekonomika/paybilshdotatsiynimi-regionami-ukraini-viznano-kiiv-i-donbas-dodatok/>
16. Державний реєстр нерухомих пам'яток України (пам'ятки місцевого значення станом на 30 квітня 2014 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://195.78.68.75/mincult/doccatalog/document?id=383891>
17. Центральна виборча комісія. Парламентські вибори 2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [phttp://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/WEBPROC0V](http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/WEBPROC0V)
18. Центральна виборча комісія. Парламентські вибори 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/w6p001>
19. Центральна виборча комісія. Позачергові парламентські вибори 2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/w6p001>
20. Центральна виборча комісія. Парламентські вибори 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wr300?PT001F01=900>
21. Ковальов Г. Сепаратизм – секретна зброя регіоналів [Електронний ресурс] / Г. Ковальов. – Режим доступу: 04.11.2011 <http://tyzhden.ua/Politics/34583>
22. «Український Донбас. Обличчя регіональної ідентичності»: між українським, російським та руським. 14 квітня 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://usps.org.ua/index.php/ua/news-ua/item/153-ukrainski-donbas-oblychia-identychnosti>
23. Нові соціальні ініціативи Президента України: діти – майбутнє України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.president.gov.ua/docs/initiative\\_11.pdf](http://www.president.gov.ua/docs/initiative_11.pdf)
24. Грабовський С. Чи варто Україні ампутувати Донбас і Крим? [Електронний ресурс] / С. Грабовський. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Politics/24322>
25. Телебачення як джерело політичних новин – загальнонаціональне опитування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dif.org.ua/>

ua/polls/2014\_polls/telebachennja-jak-dzherelo-politichnih-novin---zagalnonacjonalne-opituvannja.htm

26. Політична карта Донецької області. Інформація станом на 10 березня 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://opora.ua/en/vy-bory/politychni-karty-oblastej-2014/article/4439-politychna-karta-doneckoji-oblasti>

27. Одеська область опинилася в зоні ризику 23.04.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uanews.odessa.ua/politics/2014/04/23/31426.html>

28. Крамаренко О. Як рік тому Київ здавав Луганськ [Електронний ресурс] / О. Крамаренко. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/133741>

29. Глава ІСД Сергій Тарута закликав українців захистити цілісність своєї країни [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dt.ua/UKRAINE/glava-isd-sergiy-taruta-zaklikav-ukrayinciv-zahistiti-cilisnist-svoyeyi-krayini-138708.html>

30. Дейнега Т. С. Тарута хоче прискорити децентралізацію влади в Україні [Електронний ресурс] / Т. С. Дейнега. – Режим доступу: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1385094-s-taruta-khoche-priskoriti-detsentralizatsiyu-vladi-v-ukrayini>

31. Ахметов, Тарута и Фирташ призвали к миру и просят не разрушать целостность страны. 2 марта 2014 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/politics/pnews/ahmetov-taruta-i-firtash-prizvali-k-miru-i-prosyat-ne-razrushat-celostnost-strany-499946.html>

32. Полякова К. «Мирный Донбасс» – новый рупор донецких сепаратистів [Електронний ресурс] / К. Полякова. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/26813993.html>

33. Мирный Донбасс. – 2015. – 19 января.